

Tegnapelőtt

Irodalomértési utak Magyarországon a hatvanas-hetvenes években

Újító akarat és meghatározottságok a hatvanas évek végén

A gondolkozás, a történelem és a kultúra tartományait gyarmatosító pártállami szocializmus – emlékezhetünk – az irodalomértéssel sem tett kivételt. A párdont nem ismerő elvárásokhoz, a múlt teljes eltörléséhez és a megértési módszertan magabiztos átalakításához (a „polgári” teljesítmények álságának, semmisségének leleplezéséhez) bámulatos univerzális eszköztár állott kézhez. *A dialektikus és történelmi totalitás, nembeliség, valóságtükrözés, eszmei mondanivaló, realizmus* varázsszavai mindennemű ontológiai, episztemológiai dilemmát elrendezve egy csapásra megoldották az irodalmi alkotások lényegi kérdéseit. A művek megértése boldogítóan egyszerű processzussá vált: az értékmegvalósulás attól függött, hogy az alkotás a társadalmi haladás láncolatában milyen helyet foglalt el, és mennyiben utalt előre a végső, mindent megoldó, elrendező totalitás, a szocialista rend irányába. *Az ember tragédiáját vizsgáló tanulmányomban*¹ részletesebben is bemutattam, a marxista irodalomtudomány legnagyobb presztízsszerű képviselője miképpen marasztalta el e magabiztos teleológia jegyében az 1860-as nagy emberiségkölteményt. Madách Imre az 1848 utáni magyar középnemesség nézőpontját tette magáévá, „sötétben pesszimista” álláspontját „antidemokratikus világlátás, érzésvilág alapozza meg”, s tévelygő nemesi tudatossága „elutasítja a kapitalizmust és elutasítja az annak felváltására hivatott szocializmust is”.²

Lukács György ideológiai érveit még korán, 1955-ben szolgáltatta, de a marxista fölénytudat mantrái a hatvanas években is természetes biztonsággal uralták az irodalmi közmegegyezés világát. Juhász Mária a *Kortárs* folyóirat 1963-as augusztusi számában vélte úgy, hogy „A kritika nem épülhet fel talánokra.

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

- 1 Nyilasy Balázs: Történelmi emberség és misztériumjáték. In *Cantus vitae. Tanulmányok Az ember tragédiájáról* (szerk. Windhager Ákos). Budapest, 2023, MMA Kiadó, 13–40.
- 2 Lukács György: *Magyar irodalom, magyar kultúra*. Budapest, 1970, Gondolat Kiadó, 561, 563, 564–565.

A kritika – ha úgy tetszik – tudomány, amelynek objektív alapja van”, s ezt az objektív alapot „a marxista esztétika elvi követelményei, magasabb értelemben vett normatívái” szolgáltatják.³ („Ma már nem kétséges, hogy az esztétika sajátos kategóriái csak annyiban sajátosak, hogy *különös módon* közvetítik a valóság, a társadalom életmegnyilvánulásait, gondolatait és érzéseit” – szögezte le vitacikkében végső sommázatként.)⁴

„*A pártosság kategóriája az esztétika vízvonalasztója*. Nem egyszerűen csak politikai érték kifejező. Az író világértésének, korismeretének, valóságot megértő művészi lehetőségeinek fokmérője” – hárította el jó előre az irodalmi közlésmód sajátosságának, autonómiájának gondolatát a hatvanas évek egyik legtöbbet szereplő kritikusa, esztétája, Szigeti József.⁵

A korviszonyok illusztrálására törekedve érdemes egy pillantást vetnünk a nyugati irodalomelméleti kísérleteket elsőként szemlélő, összefoglaló igényű, 1965-ben megjelent könyvre is. Szerzője, a keletnémet Robert Weimann magától értetődő biztonsággal ítélkezett a sokféle „téveszme” fölött. A neves kutatóban egy pillanatra sem merült fel, hogy az orosz formalizmussal kezdődő elméleti műhelyek, iskolák újító akaratát az irodalmi specifikum kereséseként, a történelmi faktualizmussal szembeni jogos kritikaként és az elemzéseket uraló szociológiai, művelődéstörténeti attitűdre adott válaszként is lehetne értelmezni. Nemcsak az amerikai „Új Kritikát” marasztalta el, de a huszadik századi angolszász irodalomértés minden számba vehető képviselőjét szigorú dorgálásban részesítette. Ransom, Tate, Brooks és társaik elemzéseit „valóságot tagadó műalkotásleírás”-ként kezelte, az „objektív valóság mércéjét” elvető close readinget nemes egyszerűséggel csödtömeggként aposztrofálta,⁶ s az elmarasztalásból nem maradtak ki Eliot századeleji mesterei sem. Hulme, Babbit és társaik nem ismerték fel „a proletár szervezettség és cselekvés világmegváltoztató erejét, hanem arról – a legjobb esetben – egyáltalában nem vagy csak lenézéssel vettek tudomást, művük, minden polgári önkritikája ellenére is, tartóoszlop az imperialista felépítmény állványzatában”.⁷

A Weimann által felrajzolt torzképnek a hatvanas évek első felében még nemigen volt alternatívája. Annál meglepőbb, hogy alig néhány évvel később a német professzor könyvének dogmatizmusát nyíltan bírálta egy hazai kutató. „[...] a szerző olyan anglista filológusoknak szánta művét, akik a »New Criticism« tevékenységét alaposan ismerik, fölöslegesnek tartotta a bírált művek

3 *Kortárs*, 1963/8, 1280.

4 A megidézett szövegekben előforduló jelzés nélkül hagyott kiemelések most és a későbbiekben is a citátumok szerzőitől valók.

5 Szigeti József: Egységes művészetszemlélet, de milyen alapon? *Új Írás*, 1964/2, 208–216. Az idézet: 208.

6 Robert Weimann: *Az „Új Kritika”. Az új interpretációs módszerek története és bírálata*. Budapest, 1965, Gondolat Kiadó, 92, 96.

7 I. m. 45.

ismertetését és – ami ezzel együtt járt volna – relatív érdemeik elismerését, de mire való vajon 400 lapnyi tömény kritika és elutasítás kiadása 2000 példányban [...]” – tartotta értelmetlennek a tanulmány magyar nyelvű publikálását, és sokallta az értekezés egyoldalúan elutasító attitűdjét Miklós Pál 1967-ben publikált, *A modern irodalomtudomány és problémakörei* című jelentős írásában.⁸

A Weimannra vonatkozó bíráló megjegyzés egyébként a Miklós-dolgozatban csak mellékes részreflexió volt; a figyelemre méltó tanulmány széles körben sürgetett megújulást, lépten-nyomon innovatív elgondolások mellett tette le a voksát. A szerzőnek a pártállami meggyőződés-együtteshez kapcsolódó tiszteletköröket persze még rendre le kellett rónia. A nyugati irodalmárok kritikáját nem mulaszthatta el, és a marxista tudomány korszakos eredményeit is föl kellett emlegetnie. A formalisták, strukturalisták, fenomenológusok, új kritikusok tagadhatatlanul „idealista álláspontot vallanak”, nyíltan vagy implicite „tagadják a visszatükrözést”, és az öncélúság csapdájába is beleesnek,⁹ a szocialista realizmus eszméje legitim, és a marxista irodalomtudomány eredményeihez sem fér kétség. E problémafelfogás és módszertan „világszerte tekintélyt élvez, s a polgári tudósok által is elismert [...], az irodalmi jelenségek külsőleges megközelítésében megvalósította az igazi tudományosságot [...] az irodalmi jelenségeknek a dialektikus materializmuson alapuló történeti-szociológiai módszereit dolgozta ki” – tett eleget a szerző az elvárásoknak.¹⁰

Csakhogy a kényszerű méltatásokhoz és elutasításokhoz Miklós Pál rendre ellentétes előjelű, relativizáló megjegyzéseket csatolt írásában. A marxista irodalomtudomány a húszas években még csak publicisztikus kísérletekig jutott el, a korabeli szociológiai iskola sokban „tévesnek, merevnek bizonyult”, a marxista álláspont tételeinek és alkalmazásának vulgarizálása ma már mosolyt kelt, a személyi kultusz felállította tilalmak, korlátok súlyos tehertételt jelentettek, a szocialista realizmus elve ugyan vitathatatlan, de gyakorlati alkalmazása nehézségekbe ütközik – fűzött a szerző kritikai árnyalatú kiegészítéseket a kötelező kátéelemekhez, s úgy látta, még az emigrációból hazatért Lukács György nagy hatású tevékenységét sem lehet „mindig egyértelműen pozitív” színezettel ellátni.¹¹

Miklós Pál bátor tanulmányának alapelve a reformok szükségessége volt. Ennek indoklására a szerző leleményes helyzetértékelést foganatosított. Azt a gondolatot vetette fel (bocsátotta próbára), hogy a történeti-szociológiai tudást kínáló marxista szemlélet minden nagyszerűsége ellenére is némi kiegészítésre szorul. A társadalmi-történeti attitűd elsőbbségéhez nem fér kétség, de az egyes, individuális művek feltárásában nem állunk ilyen jól. A műbefogadást fontos

8 Miklós Pál: *A modern irodalomtudomány és problémakörei. Új Írás*, 1967/6, 97-107. Az idézet: 97.

9 I. m. 101.

10 I. m. 106.

11 I. m. 103, 104, 105.

tényezőként számon tartva úgy látta, olvasáskultúránk „nem elég mély”, s az emberekben „a művek szépségeiből aránylag kevés tudatosodik”;¹² a nyugati elemzéskultúra eredményeit, módszertani elveit ekképpen nem lehet ab ovo elutasítanunk, s az alkalmazható módszertani elveket fel kell ismernünk, ki kell válogatnunk.

A „»tartalmi«-vá szűkített irodalomtudományt teljessé, korszerűvé, tudományossá tenni [...]”¹³ – Miklós Pál úttörő kezdeményezése ügyes meggondolás volt, és alkalmas imperatívuszna, leleményes taktikai fegyvernek bizonyult. A helyzetértékelés az évtized végétől (a hetvenes évek elejétől) mindinkább hatékony érvként szolgált a megújulást szorgalmazó irodalmárok számára, és sikeresen legitimálta a marxista történetiséget kiegészítő strukturalizmus, szemiotika, jeltudomány, kommunikációelmélet elveit és fogalmait.

Az érvelés a marxista „tartalomesztétika” érvényét nem tagadta, s 1967-es tanulmányában Miklós Pál is éberséget, elővigyázatosságot ajánlott a műközpontú iskolák eredményeivel szemben. Óvatosan kell eljárunk, hiszen a nyugati szerzők hozzánk képest más világnézet talaján állnak. Követnünk, másolnunk, utánoznunk nem szabad őket, de eredményeiket felhasználhatjuk, hiszen a nagy példakép, Karl Marx is Hegelhez visszanyúlva alkalmazta a dialektikát – állapította meg. Hasonló legitimációs reflexek szórványosan még az elkövetkező esztendőkből is működtek.¹⁴ A hetvenes évekre azonban ilyesféle trükkökre egyre kevésbé volt szükség. A formális módszertan a marxista tartalomesztétika kérdéseit nem bolygatta, s a kultúrpolitika cserében elnézte, hogy a strukturalizmus és a hozzá kapcsolódó fogalmak elsöprő divathullámmá váljanak.

Újító fogalmakkal a vágyott tudományosság felé

A modern nyugati módszertanok újító felhasználását Miklós Pál már csak azért is sürgetően fontosnak látta, mert segítségükkel közelebb kerülhetünk a rég vágyott célhoz. Jakobsoné fogalmiságát, metódusrendszerét hasznosítva a kutató irodalmár csökkentheti a nyelvtudományhoz, a kulturális antropológiához és más társadalomtudományokhoz mérten nyilvánvaló lemaradást; egzakt elemző metódusokat honosíthat, s az irodalomtudományt végre a természettudományos diszciplínákhoz közelítheti. A nyugati kritikusok e téren kétségkívül

12 I. m. 106.

13 I. m. 107.

14 „[...] sokan Marx *Tőkét* tekintik – véleményem szerint helyesen – az első, úttörő jelentőségű strukturalista módszerű közgazdasági elemzésnek” – tartotta számon Karl Marx fő művét strukturalista rendszerként Hankiss Elemér az 1971-es kétkötetes strukturalista antológia szerkesztője. Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. Első kötet. Budapest, 1971, Európa Könyvkiadó, 11.

előttünk járnak; a modern tudományok eredményeit ők már jó ideje igyekeznek beépíteni a maguk rendszerébe. „[...] a természettudományok analógiájára, az irodalomtudományban is [...] megkísérlik felhasználni a tudományosság korszerű követelményeinek érvényesítésére a kibernetika, az információelmélet, a strukturalista nyelvtudomány [...] bizonyos eljárásait, módszereit”, kívánatos hát, hogy mi magunk is tegyünk határozott lépéseket ebbe az irányba – szögezte le a magyar kutató.¹⁵

A nagy, ambiciózus program részletesebb kifejtésével Miklós Pál 1971-es *Olvásás és értelem* című könyvében szolgált. Az elméletirő *A költői mű megközelítése* és *A költői mű jelentéseméletéhez* című kiváló tanulmányaiban az irodalmi művek „sajátos közlésmivoltából” adódó lehetőségeket vizsgálva a történeti és dokumentumértékkel szemben az esztétikai értéknek biztosított elsőbbséget.¹⁶ Egyértelműen állást foglalt a művek strukturális megközelítése mellett, a műalkotást sajátos kódként, jelrendszer elemeként fogta fel, és a kommunikációs elmélet hagyományos diszciplinájaként („a jeltudományok legfejlettebb, legjobban kidolgozott” ágaként)¹⁷ a nyelvészetet tartotta számon. Az általános nyelvészeti alapozást a tanulmányíró különösen termékenynek ítélte. A köznyelvi és a művészeti közlés kódjának elkülönítésekor a saussure-i langue és parole fogalmait ajánlotta fel analógiaként,¹⁸ Roman Jakobson jellegzetes terminusait (kombinációs és szelekciós tengely, metaforikus és metonimikus alakítás) hatékony vívmányként mutatta be, a művészi közlés folyamatának sémáját (üzenet, kontextus, feladó, címzett, kód, dekódolás) alkalmas, korszerű kiindulópontként kezelte,¹⁹ és Stephen Ulmann, John Lotz, Thomas A. Sebeok, Roland Barthes, André Greimas, Tzvetan Todorov, Fónagy Iván példájára is egyetértően utalt.²⁰

Miklós Pál 1971-es úttörő könyve illusztratív előképe azoknak a folyamatoknak, amelyek a hetvenes években a magyar irodalomtudományban végbementek. A tudós irodalmárok a marxi megközelítéseket félretéve az „esztétikai kód” sajátságosságát a strukturalizmustól, a modern (saussure-i, jakobsoni) nyelvészettől, a kommunikációelmélettől, jeltudománytól kölcsönzött fogalmakkal igyekeztek megvilágítani, s úgy látták, a metamorfózis beláthatatlan távlatokkal kecsegtet. A formalista-strukturalista módszertan és a nyelvészeti, kommunikációs terminológia az irodalmiság megfejtését ígerte, s a kutatók, kritikusok lelkesen követték az útmutatást. A jakobsoni, saussure-i fogalmi ajánlattételek hitelét nem gyengítette kritikus gondolatmunka, és a meghaladott kommunista „filozófiai esztétikával” kapcsolatban is elmaradt a tanulságokat levonó,

15 Miklós Pál: A modern irodalomtudomány és problémakörei. *Új Írás*, 1967/6, 107.

16 Miklós Pál: *Olvásás és értelem*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Könyvkiadó, 118.

17 I. m. 128.

18 I. m. 156.

19 I. m. 129, 130.

20 I. m. 121–122.

eligazító analízis, már csak azért is, mert a felügyelő szigor ugyan jelentősen enyhült, de a pártállami struktúra továbbra is változatlan maradt. A strukturalista módszertant lehetett ajánlani, de marxi elméletet és a történelmi materializmus dolgait bolygató alapvető kérdéseket nem volt célszerű feltenni.

Az új trend megértési esélyei; a gyakorlat próbája

A hatvanas-hetvenes évek irodalomértési tendenciáit mérlegelő helyzetértékelésem kétségkívül szkeptikus színezetű. A korszak reménykedő elvárásait és vívmányait jobbra kritikus szemmel nézem, s ez már csak azért is meglepő lehet, hiszen a kor újító készségét nagy emancipatorikus értéként, a monolit gondolkozást felváltó többszínűségként, láthatár-szélesedésként szokás számon tartani. S e vélekedésben valóban van igazság. Veres András nem indokolatlanul szólt 2021-ben az elmúlt század hatvanas-hetvenes éveire visszaemlékezve arról, hogy „a kulturális vasfüggöny által teremtett elzártságból és hibernáltságból” való kiemelkedés és kapcsolatfelvétel beláthatatlan jelentőségű, hogy az Irodalomtudományi Intézetben 1961 novemberében Nyíró Lajos vezetésével megalakult Irodalomelméleti Osztály „az irodalomtudományi irányzatok terjesztésében és a tudományos munkát ellehetetlenítő hivatalos akadályok lebontásában” elévülhetetlen érdemeket szerzett, s a Nyíró által szerkesztett, 1970-ben publikált, az 20. század főbb irányzatait bemutató *Irodalomtudomány* című tanulmánykötet nélkülözhetetlen információs funkciókat betöltve több évtizedes mulasztást pótol.²¹

Csakhogy a történelmi alapú mérlegelés csupán egy a választható értelmezői lehetőségek közül. A kortörténelmi megítélés mellett tágasabb horizontú szempontokat is érdemes alkalmaznunk: az új irodalomértést szélesebb folyamatokba ágyazva, a megértő képesség esélyeit vagy hiányát mérlegre téve sem árt szemügyre vennünk. S ez a másféle perspektíva bizony súlyos kérdéseket eredményez. A „szofokratikus”, kritika nélküli átvételeket s a nagy reményeket vajon több évtizedes távlatból is érvényesnek tarthatjuk? A korabeli környezetben kultivált irodalomértési elveket, fogalmakat vajon a posztstrukturalizmus utáni, sokféle tanulsággal gyarapodott szemlélet is visszaigazolná? A már korábban említett kettős mulasztás vajon nem a kilencvenes évek zsákutcái felé terelte a fejlődést? A marxista, lukácsista teoretista módszertan elemzésének, a filozófiai esztétika beható bírálatának elmaradása és a strukturalista ideológémák kritikátlan befogadása együttesen nem bizonyult-e olyan mulasztásnak, amely a gondolkozási autonómia visszanyerése után is érezte hatását?

A kérdésekben rejlő kétely nem alap nélküli. Az „új tudományosság” alkotó, innovatív erejébe vetett hiteket ma már nehéz volna visszaigazolnunk; a korabeli kísérletek, a strukturalista (nyelvészeti alapú, jeleméleti, kommunikációs

21 Veres András: Szili József (1929–2021). *Literatúra*, 2021/4, 397–401. Az idézetek: 398.

színezetű) elgondolások, premisszák, fogalmak sem az általános irodalomelmélet szintjén, sem a gyakorlati kritika elemzéspróbáin nem bizonyultak operatívnak, megértőképesnek. Miklós Pál, az imént idézett kiváló teoretikus könyvében az elméleti alapvetések mellett két gyakorlati illusztrációval is próbálkozott. A *Jókai metafizikája* című dolgozatban *A kőszívű ember fiait* elemezve próbálta meg érvényesíteni a strukturalizmus és a nyelvészet fogalmi mintázatait. „[...] a legegyszerűbb elbeszélés alaptípusa a kijelentő mondat: hőse a mondat alanya, cselekménye az állítmánya, jellemzései, leírásai, helyszín- és korrajza pedig a jelzők és a határozók”²² – azonosult a nyelvészet mintatudományi mi voltát elismerő buzgólkodásokkal, de az analogikus elemzői alkalmazás (a mű elején Baradlay Kazimír az alany, Baradlayné pedig tárgy, de a férji végakarattal ellenszegülő asszony később tárgyból alannya válik) igazában semmilyen valóságos eredményt nem hozott.

A nyelvészeti (antropológiai) strukturalista meggyőződés szilárdan hisz a bináris oppozíciók univerzális alkalmazhatóságában. *A kőszívű ember fiait* Miklós Pál is az oppozíciós szerkesztés felől közelítette meg. „A kontrasztokat a regény minden szintjén fellelhetjük: éppen úgy jellemzi a szókincset, mint a mondattani szerkezetet, de jellemzi a jelenetek egymásra épülését is” – tágította parttalanná az elvet, s a roppant fogalmi zsákba a legkülönbözőbb sajátosságokat szuszakolta bele.²³ A Baradlay-kúrián lejátszódó események után Oroszországba csöppenünk, aztán egy szempillantás alatt Bécsbe kerülünk, majd végigjárjuk a Kárpátokat – tartott számon minden regénybeli helyszínváltást a kontrasztos szerkesztés folyamatos példajaként, de a pétervári palota és a cukorgyári mulató, a sztyeppei utazás, a farkaskaland s a korcsolyázás egymásutánját is az ellentétező kompozíció részeként fogta fel. „Így vezet végig a regény cselekménye egymással ellentétes hangulatokat keltő helyeken, egymással ellentétes színezetű eseményeken” – vont le a konklúziót, s úgy vélte, a regénybeli dialógusok is „a legtermészetesebb kontrasztokból” állnak, az „oppozíciók dinamikája” a szókincset és a mondattani szerkezetet s a jellemek rendszerét ugyancsak meghatározza.²⁴

„Jókai regénye nem az, akárcsak más nagy művek, aminek külső képe mutatja. Nemcsak a szabadságharc megéneklése, vagyis: csak külsejében az. Hanem a végzet játékának a leleplezése és egyben ennek a tragikusan is felfogható felismerésnek az emberiesítése, számunkra elviselhetővé tétele”, „metafizikai törvényt megfogalmazó, nagyszabású viláértelmezés” – foglalta össze tanulmánya végén Miklós Pál az analízis konklúzióját. E sommázat is arról árulkodik, hogy a strukturalista alapú megközelítés nem eredményezett valóban figyelemre méltó, új elemzési hozadékokat. Az összegző terminusok: a „végzet játéka” s a „metafizikai viláértelmezés” a filozófiai esztétika módszertanára

22 Miklós Pál: *Olvasás és értelem...*, 207.

23 I. m. 200.

24 I. m. 200, 204–207.

utalnak (a termékeny, értelmezhető középszinttől messzire távolított általánosításoknak, a mű konkrét irodalmiságában nagyon nehezen értelmezhető fogalmaknak tűnnek), és a szó szerint vett történeti hitel elutasítása sem valami féle időtálló, tartalmas igazság; a kor kontextusában természetesen helyénvaló álláspont, mai tudásunk szerint viszont túlságosan is nyilvánvaló evidenciának látszik.²⁵

Az elméleti bizonyosságok hitele

A művelt és intelligens Miklós Pál elemzői kudarca aligha véletlen. A korabeli fogalmi készlet nem segítette a kutatót valóban újszerű, lényegi, érdekes felismerésekhez a gyakorlati kritikában. De az újító remények chiliazmusa akkor is nyilvánvalónak tűnik, ha a tudományos, teoretikus konstrukció szintjén vizsgálódunk. Ez ügyben először egy jelentős kortárs irodalmár állásfoglalására utalnék, a *Helikon* 1974-es évfolyamában megjelent írást idézném meg. A megnyilatkozás, amelyet a folyóiratban olvashatunk csaknem húsz évvel korábbi esemény része volt; a szerkesztők az 1958 áprilisában tartott bloomingtoni konferencia zárszavát publikálták. A sommázó értékelést a tanácskozáson elnöklő René Wellek mondta. A neves irodalmár tudóstársaival szemben méltányos, de kritikus hangot ütött meg, s előadásában részletesen kitért Roman Jakobson prezentációjára is. Megjegyzései azért különösen érdekesek számunkra, mert a neves lingvista a tudományos ülésen történetesen éppen azt a kommunikációs modellt mutatta be, amely a hetvenes évek Magyarországon az új tudományosság szimbólumaként szolgált, s az évtized második felében a középiskolai oktatásban tananyaggá is vált.

A konferencia irodalmár elnöke azonban szemmel láthatóan sok-sok lényeges ponton másként gondolkozott, mint a strukturalista nyelvész, és tudós kollégája fogalmi újításait sem találta revelálónak. „Semmi kétség, hogy az irodalmi műalkotást elemezhetjük Jakobson ábrájával összhangban. De irodalmi célokra tanácsos lehet egyik-másik fogalmát átkeresztelni. Itt van a »feladó« vagy »beszélő«, akit inkább talán a »költői én«-nek hívnánk”; „Az ábra egy másik fogalma a »kód«. Az irodalomban jobb, ha ezt »konvenciónak« vagy »hagyománynak« hívjuk”; „Az »üzenet« fogalma [...] nem szerencsés fogalom az irodalomkritikában, mivel korszakokon át az alkotói cél megfogalmazására használták, és minden kritikus óva int bennünket az »üzenet«-mondanivaló hajhászástól” – korrigálta, relativizálta Wellek a „kommunikációelméleti” fogalomtár elemeit az újszerű terminusok hatékonyságát, megértési potenciálját kétellyel övezve.²⁶

25 I. m. 215.

26 *Helikon*, 1974, 3–4, 451, 452.

A bloomingtoni konferencián elnöklő tudós, tudjuk, hosszú élete során minden jelentős, újító irodalmi iskolával összetalálkozott. A prágai strukturalistákkal, a német szellemtörténettel, az angolszász (elioti) iskolával, az amerikai *Új Kritikával* és legvégül a dekonstruktivista hermeneutikával is közvetlen, eleven kapcsolatban állott. A kutató a részletekben mindenkitől tanult valamit, de szuverenitását egész alkotói pályáján megőrizte. A strukturalista divathullámoknak nem hódolt be, a dekonstrukciós törekvések antihumanizmusára, alkalmatlanságára és tudománytalanságra az elsők közt mutatott rá, a nyelvészeti imperializmust elutasította, a szépírói művek értelmezésekor *irodalmi* megközelítést szorgalmazott, és körültekintő, arányos látásmódjának alkalmasságát három és fél század esztétáival, kritikusaival szembesülve tette próbára.

A *Theory of Literature*, az *A History of Modern Criticism* s az átfogó tanulmánykötetek szerzője nagy munkáiban minden lényeges irodalmi dilemmát felvetett, megvizsgált, de csupán az imént megidézett, nem túl hosszú magyar nyelvű elnöki zárszóból is nagyon fontos szemléleti elveket olvashatunk ki. „[...] nem vagyok a kommunikációelmélet követője” – határozta el magát Wellek az egyoldalúan jeleméleti buzgólkodásoktól.²⁷ „[...] a poétika számos kérdése megfoghatatlan a nyelvészeti elemzés számára”, „Az irodalmi stílus szerintem nem meríthető ki a nyelvészeti elemzéssel: szükség van azoknak az esztétikai hatásoknak a jegyében történő elemzésre is, ami a stílus célja”, „Az irodalmi elemzés ott kezdődik, ahol a nyelvészeti véget ér” – jelölt ki határokat a nyelvészeti imperializmus számára.²⁸ „[...] semmi olyasmit nem állapítottak meg, amit nem lehetne a közönséges megfigyelés alapján előre látni”, „A rengeteg munkával járó számítások [...] csupán olyan nyilvánvaló eredményekhez vezettek, mint hogy a »humoros-komoly« megkülönböztetés megbízhatóbb, mint a »jó-rossz« [...]” – fűzött észrevételeket a kvantitatív módszertant alkalmazó kollégák előadásaihoz,²⁹ s úgy látta, a természettudományos, matematikai egzaktságot igénylő irodalomtudós a „behaviorizmus babonájá”-nak hódol be: „Tagadja az introspekción és az empátia bizonyító erejét, mely pedig a humán és humanista ismeretek két fő forrása.”³⁰

A welleki tanulságok elsikkadása

A közép-európai-amerikai tudós Jakobson-kritikája csak kicsinyke része a nagy, átgondolt welleki életműnek. Az új fogalmiságot mérlegre tevő, a társtudományi imperializmust elutasító és a természettudományos módszertant elégtelennek tartó irodalmár által kínált szemléleti alapok azonban egészen mások,

27 I. m. 445.

28 I. m. 448, 453, 454.

29 I. m. 446.

30 I. m. 447.

mint a hetvenes évek jellegzetes hazai preferenciái. René Wellek elgondolását, elvi álláspontját, módszertanát, fogalomhasználatát ma divatos szóhasználat szerint alkotóan konzervatívnak nevezhetjük: a kutató az orosz formalizmussal kezdődő szemléleti megújulást érti és igenli, de a megértési lehetőségek mérlegelésekor tág spektrumból válogat, a látványos újdonságokkal szemben fenntartja a kritika jogát, és a szubverzív radikalitás kultuszát elvi s gyakorlati okokból is elutasítja.

Hazai irodalomértésünk azonban a welleki példát már a hetvenes években sem kezelte lehetséges alternatívaként. Igaz, a korabeli reflexiókat, utalásokat böngészve beszámolhatunk néhány pozitív, elismerő értékelésről. Az 1970-ben publikált, nagy jelentőségű, hiánypótló kézikönyvben (*Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*) mintegy húsz Wellekre utaló hivatkozást találunk, s ezek többségükben inkább elismerőek, mint bírálóak.³¹ Németh G. Béla ugyancsak 1970-ben *Mű és személyiség* című tanulmánygyűjteményében³² írt a welleki kritikátörténetet harmadik kötetéről. A magyar kutató, egyértelműen pozitív észrevételeket tett, s meglepő módon szinte teljesen negligálta a „polgári tévelygésekre” és az „élettagadó irodalmiságra” utaló kötelezvénypanelek. A marxista „irodalomkritika önelvűségét” ugyan nem vonja kétségbe, de a *The Later Nineteenth Century* alapján egyetértő elismeréssel szólt a szerző irodalomszemléletéről, a művet a hazai irodalomtörténészek, kritikusok számára nélkülözhetetlennek ítélte, sőt a magyarra fordítást is hasznos lehetőségként vetette fel.³³

A nyolcvanas évek elejére tovább lazultak a korlátok, és jelentősen nőtt a magyar irodalomértés autonómiája. A lehetőségi körök bővülését Dávidházi Péter tanulmánya is szembetűnően mutatja. A fiatal kutató 1981-ben publikált Wellekdolgozatában (az írás mindmáig a legalaposabb, legátfogóbb magyar nyelvű portrétanulmány) nyíltan hangoztatta, hogy az amerikai tudós életművét a huszadik századi irodalomtudomány csúcsaként tarthatjuk számon.³⁴ René Wellek szuverén, egyeztető, kritikus gondolkozásmódja szintetikusabb, körültekintőbb, megértőképesebb, mint a különböző, nagy hatású iskoláké, kritikaelmélete

31 Csetri Lajos például az általa írt fejezetben (*A stílusfogalom történetéből és az irodalom stílustörténeti elmélete*) az amerikai tudóst „mérsékeltabb, kontextualista” kutatóként tartja számon, s olyan strukturalista irodalmárként aposztrofálja, aki „az irodalmi formák történetén kívül hatásuk történetét is az irodalomtörténet részének tekinti [...]” Nyíró Lajos (szerk.): *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 382, 410.

32 Egy kritikátörténetről – egy kritikátörténet előkészületei alkalmával (R. Wellek műve). In Németh G. Béla: *Mű és személyiség*. Budapest, 1970, Magvető Kiadó, 583–600.

33 Németh G. Béla: *Mű és személyiség...*, 600.

34 „René Wellek életét és műveit tanulmányozva az embert kísérti a »jól végzett élet« kifejezés; munkásságának kibontakozásában, életútjának viszontagságai és változó szinterei ellenére, van valami eltéríthetetlen iránytudás, mely egy pompás fa megállíthatatlan növekedésének organikus belső biztonságára emlékeztet.” *Filológiai Közöny*, 1981, 1–2. szám, 1.

kiérlelt, a művészet autonómiáját hangsúlyozó meggyőződése nem valamiféle élettagadó formalizmus, az okszerű levezetések iránti óvatossága nagyon is indokolt – fejtegette a szerző, s még azt is leszögezte, hogy e kivételesen tágas szférákat átfogó irodalomszemlélet marxizmussal szembeni fenntartásait az esetenkénti élesebb kritikai megjegyzések ellenére sem érdemes túldimenzionálnunk. Már csak azért sem, mert Wellek elméleti álláspontja soha, egyetlen kritikai iskoláéval sem volt azonos, távolságtartását tehát úgyszólván természetesnek tarthatjuk.³⁵

„Bármennyire ragaszkodik is azonban Wellek az irodalom és általában a művészet autonómiájához, az irodalom természetére vonatkozó meggyőződésében, ha fordított súlypontozással is, némileg hasonló kettősséget fedezhetünk fel: elsődleges tétele, hogy az irodalmi művet fikcionalitása, látszatvilága elhatárolja az élettől, másrészt azonban úgy véli, hogy a mű olyan »[...]« nyelvi konstrukció, mely a külvilágra is utal, s ezért nem lehet pusztán nyelvészeti eszközökkel leírni, hanem az emberről, a társadalomról és a természetről tudósító jelentéssel is bír [...]«. Némileg leegyszerűsítve: Lukácsnál az irodalom elsősorban a valóság ismeretadó visszatükrözése, másodsorban az esztétikum sajátosságának övezete; Welleknél a mű elsősorban saját világú fikció, másodsorban a világról tudósító jelentések rendszere” – lépett túl Dávidházi azon az előítéletkötelezvényen, amely az amerikai irodalmár karakteres másféleségét stigmaként kezelte, és marxizmus-korrekcióját egyszerű tévelygésnéként, formalizmusként tartotta számon.³⁶

A fellelhető pozitív kritikai reflexiók nem elhanyagolhatóak, korábbi állításunkat azonban így is fenntarthatjuk. A magyar irodalomértésre René Wellek szemlélete és munkássága a hatvanas-hetvenes években nem gyakorolt erőteljes hatást. A nagy kritikátörténetet nem fordították le a nyelvünkre, az 1970-ben megjelent *Irodalomtudomány* számos nyugati iskolának szentelt fejezetet, de Wellekkel külön nem foglalkozott, és a világhírű elméleti kézikönyvet is csak 1972-ben olvashattuk magyarul. A *Theory of Literature* egyébként angol nyelven először 1949-ben jelent meg, s könnyű belátnunk, hogy az esetleges magyarországi hatáslehetőségek szempontjából ez volt a lehető legrosszabb időpont, hiszen az elkövetkező két évtizedben a pártállami környezetvilág uralta környezetben sem a korrekt tájékoztatás, sem a méltányos számbavétel nem volt reális alternatíva. (A hatvanas évek vége felé természetesen javultak a lehetőségek, de a befogadást továbbra is nehezítette, hogy Wellek az irodalom szociológus származtatásának elvét nyíltan elutasította, a marxizmust és a lukácsizmust kertelés nélkül, határozottan bírálva.)

A *Theory of Literature*-t ugyan Szili József már 1962-ben igényes tanulmányban mutatta be, de írásában a hazai kultúrpolitika által elvárt elmarasztaló ítéleteket azért rendre elhelyezte. A magyar kutató a szerzők „belsőleges”

35 *Filológiai Közlöny*, 1981, 9.

36 I. m. 6.

megközelítésében az öncélúság példáját látta; nehezményezte, hogy az irodalmi művet a vizsgálódók elválasztják minden társadalmi kapcsolattól, félreteszik az irodalom ismeretelméleti szerepét, osztálytartalmú előítéletek alapján jutnak az „öncélú irodalom” fogalmához. Wellekék egyáltalán nem képesek belátni, hogy „A társadalmi jelleg az irodalomnak lényegi, meghatározó oldala, amely áthatja és meghatározza ennek a relatíve önálló tudatformának minden sejtjét és minden viszonyát”, és rossz utakon járnak a marxi, lenini útmutatás alapján működő elmélethez képest, amelyben, „a konkrét irodalmi jelenségeket átfogó társadalmi, irodalomtörténeti és esztétikai törvényszerűségek nem metafizikus absztrakciókban, hanem eleven tartalmukat, történeti érvényüket megőrző dialektikus fogalmakban, törvényekben nyernek kifejezést”.³⁷

A *Theory of Literature*, mint említettem, egy évtized múlva, 1972-ben jelent meg magyarul. A fordító az imént idézett tanulmány írója, Szili József volt. A kitűnő fordítást előállító irodalmár a kötethez írott utószavában ekkor már méltányló, megértő gesztusokat is felvonultatott. Az 1949-ben publikált könyvet az utóbbi negyedszázad legsikeresebb irodalomtudományi műveként tartotta számon. Elismerte, hogy „hatalmas szakmai ismeretanyagot ölel fel”, a szerzőket „elméleti igényesség” jellemzi, a munkán érződik a szerzők „komolysága, a magas fokú felkészültség, a körültekintő megfontolás”, és még azt is hangsúlyozta, hogy Wellekék helyenként „a kizárólagosan szinkronikus műszemlélet legszembeötlőbb egyoldalúságait” is igyekeznek korrigálni.³⁸ A kutatói-fordítói utószó azonban a korábbi írás bírálati elveit, kritikus megállapításait továbbra is fenntartotta, átfogóan érvényesítette: Szili a „belsőleges közelítés” zsarnoki egyeduralmát vizionálta, „az irodalom mély, emberi, társadalmi tartalmának mellőzését” konstataálta; hiányolta, hogy a könyvben „A művészi visszatükrözés esztétikai problémája föl sem merül”. Úgy találta, „Wellek és Warren az önmagáért való irodalmiság, az autonóm, öncélú irodalom, a formalista megközelítés pártján áll [...]”, nehezményezte, hogy az amerikai tudós a marxista irodalomszemlélet tényleges bemutatását összetéveszti a vulgármaterializmus bírálatával, és nincsen tisztában a marxista esztétika vívmányai-val, „teljesebb filozófiai megalapozottságával”, amely mindenekfelett Lukács Györgynek köszönhető.³⁹

A tájékozott, jelentős elméleti kultúrával rendelkező Szili kritikus fenntartásai még a dogmatizmus esztendeit jellemző politikai óvatosságból születtek. De a welleki irodalomszemlélet, amint jeleztem, a lendületes strukturalista előretörés közepette sem lett a hazai irodalmi kultúra része. A dolgokat tág összefüggésekben vizsgáló, valódi műveltséget mozgósító, körültekintő szemlélet, a szubsztanciális rátalálások helyett többszempon-tú megközelítéseket ajánló „perspektivizmus”, úgy látszik, nem tudott felérni a divatszavak csillogásához.

37 *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1962/4, 463, 465, 467, 468, 472.

38 Wellek-Warren: *Az irodalom elmélete*. Budapest, 1972, Gondolat Kiadó, 411, 412, 413. 415.

39 I. m. 419, 421, 424, 435.

A versek, drámák, szépprózai elbeszélések *irodalmiságkereső, irodalmi alapú és módszertanú* megértésének elvét a mindenható nyelvészet és az újszerű társ-tudományok elhalványították, s a boldogító chiliasztikus megértési remények elfeledtették a sokoldalú, mérlegelő tájékozódás szükségességét. A kommunista szemlélet béklyóiból éppen csak szabaduló hazai irodalomértés a korszerűség bizonyosságára vágyott, Wellek pedig a kritikátörténet több évszázados tanulmányozásából azt szűrte le, hogy semmi sem teljesen új a nap alatt, az irodalmat megérteni akaró kritika az évszázadok során mind a mai napig visszatérő kérdések variációit prezentálja, noha feltevéseit rendre az újdonság csillogó zománcával vonja be.

A tegnapelőtt és a tegnap

A magyar irodalomértés – sokadszor hangsúlyozom – a hatvanas-hetvenes években nem fogadta be a welleki inspirációkat. De a nagy tudós ideje a későbbiekben sem jött el. A kutató alkotóan konzervatív irodalmi szintézisét a rendszerváltás meghozta szabadságban, a strukturalista divathullám elapadása után sem hasznosítottuk. Állításunkhoz szemléltető példaként Dávidházi Péter 1992-ben publikált könyvét idézhetjük meg. A választást indokolta teszi, hogy a magyar tudós korábbi álláspontját már ismerjük. A művelt, tájékozott kutató, amint bemutattam, a nyolcvanas évek elején maradéktalan elismeréssel szóló René Wellek átgondolt, arányos elviségéről, irodalmi érdekű módszertanáról.

A kilencvenes évek elején megjelent Dávidházi-monográfiába beleolvasva azonban alaposan meglepődhetünk. Az Arany János kritikai munkásságával foglalkozó könyvben a szerző terjedelmes részt szentelt a kritikaírás módszertanának, fejtegetései általános elméleti kérdéseket is felöleltek, s Wellek kritikátörténeti munkásságát állandó viszonyítási pontként használta. Csakhogy az amerikai tudós elvrendszerét ezúttal már ellenpéldaként idézte meg, s azt erősítette, hogy a korszerűsége törekvő kritikátörténésnek elméleti és módszertani tekintetben határozottan el kell szakadnia ettől a mintától.⁴⁰

Az „elméleti korszerűsödés”⁴¹ tapasztalatait hasznosító új módszernek ugyanis le kell lepleznie a régi, naiv értelmezői bizonyosságokat: a helyreállítás pozitívista ábrándjáról le kell mondanunk, a *mást értés, másképpen értés* adottságát el kell fogadnunk, a radikális hermeneutika, a dekonstrukció s a szélsőséges recepcióesztétika jól ismert gondolatait hasznosítanunk szükséges. Be kell látnunk, hogy a régi metódus jegyében az „egységes jelentésszerkezetnek deklarált szöveg elismert vagy leplezett jelentéselfojtás” áldozatává válik,

40 Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Budapest, 1992, Argumentum Kiadó, 14.

41 I. m. 53.

a hagyományos metódus „jelentéseinek eleven érvényesülését és belső harcát egy előre kijelölt plauzibilitási norma” korlátozza,⁴² s a szövegkritika feladatának klasszikus értelmezésén túllépve a posztmodern korszakban nem utasíthatjuk el a szövegkollázs létrejöttét sem – fejtegette Dávidházi könyve bevezető fejezeteiben.

A „hermeneutikai korszerűsítés” jegyében René Wellek módszertana, a radikális ismeretelméleti szkepszist elutasító és az értelmező ítélkezést továbbra is vállaló elvi meggyőződése „az érintetlenül helyreállító megismerés pozitívista ábrándja”-ként tűnt fel a szerző számára.⁴³ „Szakmánk e nagy úttörője a kritikus kijelentéseket tárgyacról szóló állításokként mérlegelte, ellenőrzésükre törekedve maga is a tárgyat vizsgálta, s legfőljebb a tárgyszerűség követelménye kedvéért vette figyelembe az eltérő szemléleti perspektívákat, amelyekből az illető kritikus, illetve ő mint későbbi kritikátörténész (azonosnak felfogott) tárgyakat látták” – utalt a *Hunyt mesterünk* szerzője a welleki „korszerűtlenségre”,⁴⁴ s arra biztatott, hogy a kritika tárgyai „végső mibenlétének és értékének filozófiai kérdését egy átmeneti módszerül vállalt agnoszticizmus jegyében függőben hagyhatjuk [...]”⁴⁵

Dávidházi Pétert a század utolsó évtizedében már egyáltalán nem korlátozták pártállami normák, és a nyelvészkedő, jeleméleti strukturalizmus metódusrendszerét is elfújta a szél. A René Wellek-i elvi alapokat az „elméleti korszerűsödés” ellentétjeként láttató értelmezői vízió másféle meghatározottság nyomait mutatja. A magyar kutató perspektívája, premisszái, értelmező műveletei és fogalmai: az ismeretelméleti hermeneutikából törvényszerűen kinyerhető bizonytalansági reláció hangsúlyozása, a stabil jelentésképzés egyoldalúságának hangoztatása és a jelentéselfojtások emancipatorikus, felszabadító hatásának kiemelése (a csatolt Hans-Georg Gadamer-, Thomas Kuhn-, Jacques Derrida-, Ihab Hassan-utalásokkal) annak a posztmodernista-posztstrukturalista irodalomértésnek a hatását mutatják, amely a kilencvenes évekre s az ezredfordulóra hazánkban vetélytárs nélkül sajátította ki magának az autentikus irodalomértés terepnumait. A posztmodernista kételyfilozófia befolyásoló ereje, a divathullámok nyomása már csak azért is nyilvánvalónak tűnik, mert a welleki irodalomszemlélet korszerűtlenségét hangsúlyozó portrét olyan irodalmár rajzolta meg, aki – az Arany-monográfia további részei és későbbi könyvei is tanúskodnak erről – valójában egyáltalán nem tette magáévá a teoretizmus beszédmódját és a posztmodernitás ismeretelméleti radikalizmusát.

42 I. m. 59.

43 I. m. 61.

44 I. m. 69.

45 I. m. 70.

A tegnapelőtt és a ma

A welleki irodalomszemlélet befogadásán meditálva a hatvanas-hetvenes évektől a tegnaphoz, a majdnem mához jutottunk el. De néhány megjegyzés erejéig még egyszer érdemes visszapillantанunk a tegnapelőltre. A múlt és a jelen kapcsolódásaira utaló kérdéseinket immáron állító, kijelentő formában ismételhetjük el. A hetvenes évek és az ezredfordulós idők között, úgy tűnik, lényegi pontokon fedezhetünk fel kontinuitást. A posztmodernista-posztstrukturalista teoretizmus kialakításához, kritikátlan térhódításához a hetvenes évek választásai, egyoldalúságai és meg nem gondolt gondolatai is hozzájárultak. A marxista voluntarizmusból menekvő magyar irodalomértés, amint láttuk, nem a mérlegelő elemzés, a többoldalú végiggondolás útját választotta, hanem fejest ugrott a strukturalizmus, a nyelvészet, a jel- és kommunikációelmélet fogalmiságába. Amint már többször utaltam rá, a hetvenes években a marxi észjárás és a Lukács György-i elméletiség analízise és kritikája egyértelműen elsikkadt, a kutatói s kritikus közösség az új fogalmakat szofokratikus módon, ellenőrző kritika nélkül fogadta be, és a totális elméleti megértés chiliasztikus hitét megőrizte és fenntartotta.

A kilencvenes években bizonyos értelemben a „régirutin” ismétlődött meg. A nem irodalmi érdekű (társtudományi, lingvisztikai, filozófiai, ismeretelméleti alapú) nyugati teória varázsigéit a posztstrukturalista hangoltságú irodalomértés is reflektív analízis nélkül emelte piedesztálra, a szubsztanciális elméletbe vetett hitek továbbra is virulensek maradtak, ámbár a középpontba a *dialektikus történetiség*, a *struktúra* és a *szemiológia* helyett a *korlátlan székszis* hiányfogalmi kerültek. A megértésre irányuló, korrekt, ellenőrzött fogalmiság felmondása (homlokzatállító, presztízserdekű konceptualizációra cserélése) azért mehetett végbe nagy gyorsasággal, a pszeudotudományos teoretizmus és a valóban hiteles elméletiség elkülönítéséhez azért sem tudtunk módszertani alapokat biztosítani, mert az ehhez való jártasságot a marxizmus és a lukácsizmus kritikáját elmulasztva egyáltalán nem szereztük meg.⁴⁶ Szemfényvesztésektől akartunk szabadulni, de a sokféle káprázat nagyon is velünk maradt.

46 A kijelentéshez árnyaló, kiegészítő megjegyzéseket természetesen tehetünk, s más írásaimban számba is veszem az alkalmas, lehetséges példákat. Béládi Miklós, Kenyeres Zoltán, Poszler György tanulmányairól már eddig is mint jó irányú, hiteles, megértőképes irodalomértési törekvésekről emlékeztem meg. Különösen nagy figyelem és elismerés illeti meg Poszler Hegel és Lukács filozófiai esztétikáját bíráló, kiváló monográfiáját. Csakhogy a *Filozófia és műfajelmélet* nem a hetvenes évekből való. 1988-ban jelent meg, és a fontos, ígéretes kezdeménynek nem lett folytatása; átfogó elméleti vizsgálódásait a későbbiekben maga a szerző sem teljesítette ki.